

LJUBLJANSKI KAMNOSEŠKI CEH – NJEGOVA PRAVILA IN ČLANI

LJUBLJANSKI KAMNOSEŠKI CEH – NJEGOVA PRAVILA IN ČLANI

Zgodovina

Raziskovalna naloga

Avtorica: Hana Žnidaršič

3. letnik

Mentorica: Petra Štampfl, Gimnazija Jožeta Plečnika Ljubljana

Somentor: mag. Jernej Mali, Restavradorstvo Mali, d. o. o.

2025

Gimnazija Jožeta Plečnika Ljubljana

POVZETEK

LJUBLJANSKI KAMNOSEŠKI CEH – NJEGOVA PRAVILA IN ČLANI

Raziskovalka: Hana Žnidaršič, 3. d

Gimnazija Jožeta Plečnika Ljubljana

Mentorica: Petra Štampfl, Gimnazija Jožeta Plečnika Ljubljana

Somentor: Jernej Mali, Restavradorstvo Mali, d. o. o.

Ključne besede: ceh, baročna Ljubljana, baročno kamnoseštvo, Mihael Cussa

Glavno mesto Kranjske je v drugi polovici 17. stoletja in v začetku 18. stoletja doživljalo izrazit gospodarski in kulturni razcvet. Pomembno vlogo pri prenovi mesta v baročnem slogu je imela Akademija delavnih Ljubljančanov, njen cilj pa je bil Ljubljano preurediti v središče kulture in znanosti po vzoru Benetk ter Rima. Zaradi različnih razlogov, zaščita pred tujo konkurenco in povečano število naročil sta bila gotovo pomembnejša, so ljubljanski kamnoseki in zidarji leta 1676 izrazili pobudo za ustanovitev svojega ceha. Cehi oziroma njihovi »zakoni« so nadzirali in določevali kvaliteto izdelkov ter njihovo ceno, obratovanje obrti, število pomočnikov in vajencev, ki jih je lahko imel mojster. Cehi so prav tako nadzorovali zasebno življenje svojih članov, zapovedovali so jim, da morajo ob nedeljah in večjih praznikih k maši in da se morajo na sveto rešnje telo zbrati na glavni procesiji.

Mihael Cussa se je verjetno rodil leta 1657 pri Ajdovščini. Leta 1687 je odprl večjo delavnico v Ljubljani, ki je kmalu zaslovela po svojih črnih oltarjih. Poslovno in zasebno je bil povezan s kamnoseško delavnico družine Pacassi iz Gorice, milanskim arhitektom Francescom Ferratom in ljubljanskim kamnosekom Luko Mislejem. Po njegovi smrti sta slednja skupaj dokončala njegove oltarje, Mislej pa je verjetno tudi prevzel njegovo delavnico.

Raziskovalni del naloge prinaša analizo vira *Rokodelski red ljubljanskih kamnosekov in zidarjev iz leta 1676*. Ključni izsledki raziskovalne naloge so, da je ceh nadzoroval vsa področja v življenju svojih članov, da so člani ceha med seboj sodelovali tako na poklicnem področju kot v zasebnem življenju ter da so imeli pri baročni prenovi Ljubljane poleg beneških kiparjev pomembno vlogo tudi njihovi naročniki in kamnoseki.

KAZALO

POVZETEK	3
UVOD	6
TEORETIČNI DEL	8
ZGODOVINA LJUBLJANE OD DRUGE POLOVICE 17. STOLETJA DO ZAČETKA 18. STOLETJA.....	8
CEHI IN LJUBLJANSKI CEHI	9
BAROK	11
BAROK V LJUBLJANI	12
MIHAEL CUSSA (KUŠA)	16
RAZISKOVALNI DEL	20
PODATKI O <i>ROKODELSKEM REDU LJUBLJANSKIH KAMNOSEKOV IN ZIDARJEV IZ LETA 1676</i>	21
<i>VSEBINSKA ANALIZA ROKODELSKEGA REDA LJUBLJANSKIH KAMNOSEKOV IN ZIDARJEV IZ LETA 1676</i>	21
PRESOJA VIRA	26
RAZPRAVA	27
ZAKLJUČEK.....	31
PRILOGA 1.....	33
VIRI IN LITERATURA	40

SEZNAM PRILOG:

Priloga 1: Rokodelski red ljubljanskih kamnosekov in zidarjev iz leta 1676 na Kranjskem

KAZALO SLIK

Slika na naslovnici: Prezbiterni v ljubljanski stolni cerkvi sv. Nikolaja. Vir: <https://barok.zrc-sazu.si/Spomeniki/Stolnica> Pridobljeno 5. 3. 2025.

Slika 1: Cehovska skrinjica 10

Slika 2: Giulio in Rafael Quaglio z delavnico: Poveličanje sv. Barbare (1721–1723) 16

Slika 3: Mihael Cussa in Paolo Callalo: Veliki oltar. Hrenovice, ž. c. sv. Martina 19

UVOD

Baročne cerkve s svojim razkošjem in prefinjenimi detajli v meni vzbudijo občutek veličastja. Vedno me je zanimalo, kako so bile zgrajene in kdo so bili avtorji velikih, okrašenih oltarjev. Veličina arhitekturnih in umetniških del baročne Ljubljane v meni poraja vprašanje, kako so ljudje v preteklosti s preprosto tehnologijo in ročnim delom zmogli opraviti tako zahtevna gradbena, kamnoseška in kiparska dela. Zato sem se odločila raziskati, kdo so bili posamezniki, ki so uresničevali arhitekturne in kiparske ideje umetnikov. V času, ko so barokizirali Ljubljano, so pri tem projektu sodelovali tudi nekateri slavni umetniki, kakršen je bil Andera Pozzo.

Ljubljana je bila v drugi polovici 17. stoletja in v začetku 18. stoletja v času intenzivne obnove v baročnem slogu. Pri tem procesu so imeli osrednjo vlogo številni meniški redovi, člani Akademije delavnih Ljubljančanov in drugi naročniki višjega sloja, ki so si želeli Ljubljano preobraziti v kulturno in znanstveno središče po vzoru Benetk in Rima. Eden vplivnejših kamnosekov v mestu je bil Mihael Cussa, ki je v Ljubljani med letoma 1687 in 1699 vodil večjo kamnoseško delavnico. Na ozemlju današnje Slovenije je Cussa sprožil trend postavljanja črnih oltarjev in beneških kipov, ki se je nadaljeval tudi po njegovi smrti. Ker so v mestu gradili ali prezidavali številne objekte, se je število kamnosekov povečalo. Da med konkurenco ne bi prišlo do sporov in goljufij, da bi ljubljanski kamnoseki in zidarji uravnavali naročila, se štiti in si med seboj pomagali, da bi skrbeli za to, da bi kakovost njihovih izdelkov ostajala na visokem nivoju, da so poskrbeli za kvalitetno izobrazbo bodočih pomočnikov in mojstrov ter tako zagotovili primerno nasledstvo za svoje delavnice, so leta 1676 ustanovili kamnoseški in zidarski ceh. Raziskovalni del naloge prinaša vsebinsko analizo *Rokodelskega reda kamnosekov in zidarjev iz leta 1676*. Ta je sestavljen po vzoru sočasnih graških in drugih bratovščin ter omogoča pogled v delovanje ljubljanske kamnoseške in zidarske bratovščine oziroma ceha.

Med raziskovanjem sem oblikovala eno raziskovalno vprašanje in tri hipoteze:

Raziskovalno vprašanje: Kaj nam *Rokodelski red kamnosekov in zidarjev iz leta 1676* na Kranjskem pove o delovanju ljubljanskega kamnoseškega in zidarskega ceha in o načinu življenja njegovih članov?

Hipoteza 1: Ljubljanski kamnoseki in njihovi naročniki so imeli ključen pomen pri prenovi Ljubljane v baročnem slogu.

Hipoteza 2: Člani ljubljanskega kamnoseškega ceha so med seboj sodelovali.

Hipoteza 3: Kamnoseška kiparska tradicija v Ljubljani se začne z deli Cusseve delavnice.

V teoretičnem delu naloge na kratko opišem zgodovino Ljubljane v drugi polovici 17. stoletja in na začetku 18. stoletja. Predstavim tudi nastanek cehov in njihovo delovanje. V nadaljevanju prikažem barok in barok v Ljubljani, njegove začetke, značilnosti, pomen Akademije delavnih pri baročni prenovi Ljubljane, navedem nekatere pomembnejše umetnike, ki so delovali v Ljubljani, in njihove naročnike. Teoretični del zaključim s kratko predstavitevijo življenja in dela kamnoseka Mihaela Cusse.

TEORETIČNI DEL

ZGODOVINA LJUBLJANE OD DRUGE POLOVICE 17. STOLETJA DO ZAČETKA 18. STOLETJA

Na razvoj Ljubljane je pozitivno vplivala njena vključenost v mrežo nemških mest. Ob koncu 17. stoletja se je z nekaj manj kot 7000 prebivalci uvrščala med srednje velika mesta. (Ferle 2018: 86). Večino prebivalstva so predstavljali pravi meščani s svojimi družinami, preostanek pa duhovščina, plemstvo, pomočniki različnih obrtnikov, dninarji in ljudje s podobnimi delovnimi izkušnjami. (Polajnar Frelih 2001: 5) Najmanj zaželeni obiskovalci mesta so bili vojaki, saj je njihova nastanitev predstavljala dodaten strošek za meščane. Poleg tega pa so lahko povzročali probleme in ogrožali red in mir v kraju. Najbolj obubožani prebivalci so bili berači. Njihovo število je po mnogih vojnah v 17. stoletju skokovito naraslo. Največ pomoči so prejeli od katoliških vernikov, ki so verovali, da jih bo dobrodelnost pripeljala v nebesa.

Mesto je bilo večjezično. V njem je prevladovala slovenščina, kar potrjujejo tudi priimki ljubljanskih prebivalcev. Med njimi je bilo 70 % slovenskih, 21 % (pogojno) nemških, preostalih 9 % pa se je razdelilo med italijanske, madžarske in druge slovanske priimke. V mestu s slabo tretjino tujega prebivalstva je prihajalo do pojava »talilnega lonca«, saj so se v njem srečevali in prepletali različni jeziki, narodnosti in druge kulturne značilnosti. (Ferle 2018: 86–87)

Mestna upravo so sestavljali župan, mestni svet in zunanji svet. Kljub temu, da je župan predstavljal mestno oblast, je imel glavno besedo v mestu mestni svet, zunanji svet pa je deloval kot nadzorni organ. V prvi polovici 17. stoletja je postalo članstvo v mestnem svetu dosmrtno. Proti koncu stoletja se je isto zgodilo tudi v notranjem svetu. Za Ljubljano je bilo v veljavi približno sto privilegijev; večina njih je bila v veljavi že vse od leta 1320. Kdo in kako je lahko pridobil mestne pravice, se je skozi čas spreminjalo. Najprej so imeli različne pogoje, kot so, da je bil kandidat katoličan, poročen, da je imel v mestu nepremičnino in da je dlje časa stanoval v Ljubljani. V 17. stoletju je kandidat mestne pravice kupil ter prisegel, da bo spoštoval mestne zahteve. Kmetje, ki so v Ljubljani živeli že več kot eno leto, so bili imenovani gostači. Bili so svobodni, niso smeli opravljati obrtnih in trgovskih poklicev, prav tako pa niso smeli delovati v mestni upravi. Preživljali so se torej kot dninarji, delali so po kamnolomih, sekali drva ... Leta 1636 pa so lahko s prisego postali meščani. (Ferle 2018: 90–92)

Ugodno lego Ljubljane, ki je mestu omogočala vzpostavitev ugodnih trgovskih stikov, je prepoznal tudi Valvasor, ki je v Slavi vojvodine Kranjske o trgovini Ljubljane zapisal naslednji odstavek. »Trgovina je v tem mestu živahna, posebno ker leži tako rekoč v središču različnih dežel in se blago v tri smeri lahko deli, oddaja in od tod spet dobiva. V Italijo dobavlja naše mesto železo, volno, žito in živino, a dobiva za to svilo, sukno, sol, dišave in morske poslastice. Na Hrvaško pošilja Ljubljana isto blago in dobiva zanje kožuhovino, živino, med in podobno. V Gorenjo Nemčijo ali na Solnograško in Bavarsko pošilja vsako leto veliko stotov medu za pripravljanje medice, zakaj naša dežela ga ima na pretek ter ob preobilici vina lahko pogreša med in iz njega narejeno medico; razen tega pošilja tudi italijansko blago, slastna vina, živo srebro, baker itd., a dobiva volno, ustrojeno usnje in gospodarstvu prepotrebno blago.« (Valvasor 2018: 270)

CEHI IN LJUBLJANSKI CEHI

V drugi polovici 17. stoletja in začetku 18. stoletja sta bili prevladujoči gospodarski dejavnosti obrt in trgovina, opravljanje teh pa ni bilo prepuščeno izbiri posameznika. Pripadniki istih obrti so se že vse od visokega srednjega veka povezovali v cehe. Obrtniki so se v cehe vključevali zaradi lažje uresničitve interesov, zaščite pred tujci, boja proti konkurenci, kakovostnega prenašanja znanja mojstrov na pomočnike in vajence ter ohranitve privilegijev. Cehovski »zakoni« oziroma redi so bili strogi, določali so obratovanje obrti, način proizvodnje, kakovost izdelkov in njihove cene, števila pomočnikov in vajencev ter dolžino dneva. Z vključitvijo v ceh pa so si obrtniki tudi zagotovili delo, saj so določeno obrt lahko opravljali le člani tega določenega ceha. Redi oziroma pravila in pravice članov so bile zapisane v listinah, ki so bile shranjene v posebnih skrinjicah. (Mihelič 1996: 22)

Slika 1: Cehovska skrinjica

(Vir: https://www.savel-hobi.net/leksikon/zgodovina_sl/prvakriza2.htm Pridobljeno: 20. 2. 2025.)

Pomočniki in vajenci so živeli skupaj z mojstrom. Vajenec je za plačilo prejemal le osnovne življenjske potrebščine (hrano, obleko, dom), pomočnik je dobival plačo, vendar je bila ta v primerjavi z mojstrovo petkrat nižja. Pomočniki so se lahko izučili za mojstra, ampak so za to morali izpolniti različne pogoje, npr. morali so plačati pristopnino, v cehu je moralo biti prosto mesto za mojstra, izdelati so morali izdelek, ki je izpolnjeval cehovske predpise. Zaradi težkih pogojev večina pomočnikov nikoli ni dosegla mojstrstva. (Mihelič 1996: 22)

Cehi so bili stanovske organizacije, ki so nadzorovale poklicno, zasebno, versko in družabno življenje svojih članov. Nadzor so imeli tudi nad moralnim življenjem svojih članov, saj so jim prepovedovali prešuštvo, pijančevanje, pretepanje, igranje iger na srečo itd. Cehi so imeli zagotovljeno socialno varnost, tako da so bili vanje vključene tudi vdove in sirote, pomagali so obolelim in slabotnim članom. Ceh je reševal tudi medsebojne spore svojih članov. Vsak ceh je imel tudi svojega zaščitnika, ki so ga upodabljali na banderih. Cehovske bandere so člani ob prazniku svetega rešnjega telesa nosili na procesijah, na god patrona pa so morali člani k obvezni maši. (Bras 1988: 207)

Med najstarejše cehe na območju današnje Slovenije spadata ljubljanski krojaški in krznarski ceh, ki sta nastala v 14. stoletju. V 15. stoletju se je ustanavljanje cehov nadaljevalo in širilo

tudi izven Ljubljane. V Ljubljani so nastali mesarski, čevljarški in lončarski ceh, v Škofji Loki so ustanovili krojaški, čevljarški, krznarski ter kovaški ceh. (Blaznik 1940: 5)

Nekateri cehi so nastali na podlagi cerkvenih bratovščin. V Ljubljani je bil to na primer ceh krojačev, v Škofiji Loki pa ceh krznarjev in čevljarjev ter kranjski ceh mesarjev in krznarjev. Taki cehi so ohranili povezanost z vero in družabnim življenjem, po tem, ko je posvetna oblast odobrila nastanek, pa so prevzeli tudi gospodarske naloge. Vsi ostali novi cehi so bili večinsko ustvarjeni zaradi različnih gospodarskih razlogov. (Blaznik 1940: 5)

Cehi so se povezovali predvsem v mestih, a tudi po vaseh, obstajala pa so tudi meddeželne povezave med cehi. (Gestrin 1984: 116) Slednje so nastale, ko so se rokodelci včlanili v ceh kakega drugega mesta. Tako so na primer pristopili kranjski kotlarji in kleparji h graškemu cehu, medicarji in svečarji pa k cehu v Celovcu. (Blaznik 1940: 5)

Proti koncu 16. in v začetku 17. stoletja se je pomen obrti v Ljubljani začel povečevati. Na začetku 17. stoletja je bilo v mestu evidentiranih okoli 35 poklicev, število pa je skozi celotno stoletje strmo naraščalo. Na koncu 17. stoletja je tako v mestu delovalo okoli 160 različnih poklicev. (Ferle 2018: 100) S tem se je dvigovala tudi konkurenca, cehovska združenja so, da bi zaščitila svoje člane, še dodatno strnila svoje vrste. Večja konkurenca je imela tudi druge posledice za cehovska združenja. Konec 17. stoletja je tako vedno manj pomočnikov imelo možnost dostopa do mojstrstva, omejeno je bilo število mojstrov v cehih, upad življenjskega standarda pa je povzročal spore med cehi in mestnimi oblastmi. (Gestrin 1984: 116) Poleg tega je začela padati vrednost denarja, kar je vodilo v draginjo. Ko je deželni knez dal popisati zaloge po kletih, kaščah in shrambah, se je izkazalo, da so mnoge prazne. Prekomerno visoka bremena zaradi obrambe pred Osmani in dodatna kraljeva bremena pa so nasploh povečevala nezadovoljstvo tako med kmeti kot meščani. (Ferle 2018: 101)

BAROK

Barok je umetnostni slog, ki se je razvil okrog leta 1600 v Rimu, tedanjem središču Katoliške cerkve. Ta je začela po izkušnji s protestantizmom in po tridentinskem koncilu (1545–1563) podpirati likovno umetnost, ki bi verske teme obravnavala čim bolj jasno in nazorno. Novi slog je združeval vsebine srednjeveškega krščanstva in oblike antičnega Rima, vendar je na tem temelju Boga, človeka in svet prikazoval na bolj dramatičen, čuten in prepričljiv način. Barok se je iz Rima razširil v vse evropske dežele, tudi na protestantski sever in celo na druge celine,

saj je s svojimi lastnostmi zadostoval potrebam različnih družbenih skupin. (Kemperl in Vidmar 2014: 11)

Barok je obvladoval celotno 17. stoletje, ponekod pa se je obdržal še dalj časa in se je iztekel v rokoko. Baročna umetnost je pravzaprav umetnost absolutističnih dvorov, ne glede na to, ali gre za cerkvene ali posvetne vladarje. Vsak dvor je izoblikoval svoja umetnostna načela, zato baročna umetnost še zdaleč ni enovita. (Golob 2011: 144)

Barok je posebej močno zaznamoval tudi ozemlje, poseljeno s Slovenci. Ti so pretežno živeli v Svetem rimskem cesarstvu nemške narodnosti in v različnih deželah – na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem, Goriškem, v beneški in avstrijski Istri. Slovenske dežele se v 17. in 18. stoletju po gospodarski in kulturni razvitosti niso mogle primerjati z najbogatejšimi evropskimi deželami, a so v tem obdobju tudi zaradi ustvarjalnega mešanja vplivov iz Italije in srednje Evrope doživele kulturni razcvet. Baročna umetnost, ki je v veliki meri zaznamovala podobo slovenskega prostora, je eden najpomembnejših umetniških vrhov in je zajela tako cerkve kot gradove, mesta in vasi. (Kemperl in Vidmar 2014: 11)

Za obdobje baroka je značilna celostna umetnina. To pomeni, da se različne umetnostne veje npr. slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, povežejo in ustvarijo delo, v katerem se vse sodelujoče smeri prepletajo. V slikarstvu so se pojavljale razgibane kompozicije, igra svetlobe in sence oziroma chiaroscuro, razburkanost čustev ter iluzionistično slikarstvo. V kiparstvu so se prav tako pojavljale razgibane kompozicije, atletska telesa, raznobarvni materiali, pogost je bil vtis nestalnosti. Arhitektura baroka je vplivala na podobe mest, katedral in dvorcev. V tem obdobju dobimo dinamiko prostora, tudi tu opazimo igro svetlobe in sence ter razgibane stavbne lupine. (Golob 2011: 155)

BAROK V LJUBLJANI

Barok se je v Ljubljani začel izrisovati že v prvi polovici 17. stoletja, svoj vrhunec pa je tudi s prizadevanji Delavnih dosegel v začetku 18. stoletja. Takrat je italijanski umetnostni slog Ljubljano zajel v polnem zamahu in iz nje naredil središče slovenske baročne umetnosti ter mestu dal podobo, ki jo ima še danes.

Čas druge polovice 17. stoletja je bil ugoden za veliko prenavo prestolnice dežele Kranjske. To je bil namreč čas sorazmernega miru in gospodarskega ter intelektualnega razcveta. Razvijala in širila se je trgovina, v Ljubljani je nekaj veletrgovcev obogatelo, ljubljanski izobraženci so

se poglobljali v zgodovino, geografijo in lokalne posebnosti, obenem pa je naraščalo zanimanje za italijansko kulturo. Naročila meniških redov, kapucinov, jezuitov, avguštincev, klaris in diskalceatov ter zasebnikov so v mesto privabila flamske in nizozemske slikarje, nemške bakrorezce in italijanske arhitekta, kamnoseke in štukaterje. V umetniškem razvoju tako Ljubljana ni prav nič zaostajala za drugimi središči notranjeavstrijskih dežel. (Klemenčič 2013: 15)

Tudi na področju znanosti je prihajalo do sprememb. Leta 1688 je bila v Ljubljani ustanovljena plemiška družba sv. Dizme, t. i. Societas Unitorum oziroma Akademija združenih, ki je povezovala ljubljanske izobražence in domoljube. Njihov prvi namen je bila skrb za srečno zadnjo uro, misel na minljivost pa jih je spodbujala k dejavnosti in kreposti. Med člani so bile ugledne osebnosti, ki jih je povezoval čut za umetnost in želja po znanju. (Dolničar 2003: 27)

Akademija združenih je bila predhodnica Akademije delavnih, ki se je oblikovala večinoma iz njenih članov leta 1693. Academia operosorum Labacensium oziroma Akademija delavnih Ljubljančanov je nastala po zgledu zlasti sočasnih italijanskih učenih združb in je sprva združevala pravnike, teologe in medicince. Predstavljala je prvo znanstveno in umetniško središče na Slovenskem. Združba, ki se je javnosti slovesno predstavila leta 1701, si je za svoj simbol izbrala čebelo, njihovo delo pa je bilo resnično plodovito. Na začetku delovanja je bilo v akademijo vključenih 23 članov. Najprizadevnejši član družbe je bil kulturni razgledani pravnik in zgodovinar Janez Gregor Dolničar, njen usmerjevalec pa Janez Krstnik Prešeren, »doma in na tujem sloveč po modrosti in učenosti, ki se je po dolgih letih študija in službovanja v tujini leta 1692 vrnil v domovino in bil 7. avgusta umeščen za ljubljanskega prošta.« (Dolničar 2003: 31) Družba je sprva delovala kot nekakšen krožek, člani pa so se zbirali na Prešernovem domu, kjer so razpravljali o znanstvenih in umetnostnih temah. (Dolničar 2003: 31) Delavni so med svoje temeljne naloge šteli pisanje učenih razprav z različnih strokovnih področij ter ustanovitev javne knjižnice. Na znanstvenem področju so najbolj uspeli Janez Gregor Dolničar (zgodovina), Janez Štefan Florjančič (ekonomija) in zdravnik Mark Gerbec (medicina). Akademija je skozi čas pridobivala ugled, naraščala je njena prepoznavnost med intelektualno elito, zato se je število njenih članov do leta 1714 povečalo na 42. Med njimi je bilo kar nekaj tujcev, ki so se že uveljavili v svetu, npr. italijanski pesnik in literarni zgodovinar Giovanni Mario Crescimbeni ter hrvaški pisatelj in učenjak Pavao Ritter Vitezović. Delovanje Akademije delavnih je sprožilo nastanek prve javne študijske knjižnice na območju današnje Slovenije. (Štih, Simoniti, Vodopivec 2016: 320–322) Leta 1701 so jo ustanovili škof Žiga Krištof Herberstein, prošt Janez Krstnik Prešeren in dekan Janez Anton Dolničar, ki so zanjo prispevali

svoje knjige in še druge povabili k posnemanju. Avtor Zgodovine ljubljanske stolne cerkve Janez Gregor Dolničar je zapisal, da je bila »Miklavževa javna knjižnica, namenjena preučevanju lepih umetnosti in uporabi učenih ljudi.«(Dolničar 2003: 328) Sprva je imela svoje prostore nad zakristijo nove stolnice, posvečene sv. Nikolaju, potem pa je bila premeščena v mogočno semeniško stavbo, ki sodi s stolnico med najpomembnejše dosežke operozov. Z Dolničarjevo smrtjo (1719) je Academia Operosorum začela zamirati in leta 1825 prenehala delovati. Četudi je obstajala kratek čas, so njeni člani dali pomembne spodbude za znanstveni in umetnostni razvoj Ljubljane in Kranjske. (Dolničar 2003: 35)

Njeno delovanje je bilo ključno tudi za razvoj baročne Ljubljane in kulturni prerod na Kranjskem. Kot razkrivajo njena programska izhodišča so izobraženci, povezani v njej, želeli Ljubljano prenoviti tako, da bi jo približali umetnostnim idealom, kakršne so spoznavali v Italiji, prenovo pa so utemeljevali na zgodovinskih oziroma emonskih temeljih. (Klemenčič 2013: 16) Ljubljano so želeli spremeniti v regionalni kulturni center po zgledu italijanskih središč, kot sta bila zlasti Rim in Benetke. S svojo umetnostno akcijo so v Ljubljani spodbudili gradbeno navdušenje. Gradili so nove stavbe in prezidavali obstoječe po novem okusu, v svoje načrte pa pritegnili nekatere najvplivnejše umetnike, med katerimi velja gotovo izpostaviti znamenitega jezuitskega arhitekta, slikarja in arhitekta Andrea Pozza. Ta je naredil načrte za stolnico sv. Nikolaja, izvedbena dela pa so po njegovem načrtu izvedli domači zidarski mojstri. (Kemperl in Vidmar 2014: 50, 51) Z ljubljansko stolnico so akademiki izpričali svoje umetnostno hotenje in visoke ambicije.

Ustanovitev akademije je bila spodbuda tudi za ustanovitev drugih združenj. Ljubljanski pravniki so se povezali v Collegium juridicum Labacense, glasbeniki in ljubitelji glasbe leta 1701 v Academiao philharmonicorum, za razvoj likovne umetnosti pa bi lahko bili zelo pomembni Academia trium artium in Academia incultorum, a sta ostali samo na idejni ravni. Najbolj neposredno na Italijo je bila vezana podružnica rimske Accademie degli Arcadi, imenovana Academia Emonia, ustanovljena leta 1709. (Klemenčič 2013: 16)

V ta združenja se je vključevala predvsem plemiška in intelektualna družbena elita (kranjski plemiči, ugledni meščani, akademsko izobraženi javni delavci in cerkveni odličniki), ki je med drugim želela odkrivati in spoznavati zgodovino Ljubljane. Čeprav so bili to domači prebivalci, so še vedno pisali v nemščini in latinščini. Schönleben pa je s svojo priredbo Hrenovega lekcionarja leta 1678 sprožil val ustvarjanja verskih del v slovenščini. Istega leta je po približno sto letih v Ljubljani ponovno začela delovati tiskarna. (Gestrin 1984: 118) O dogodku je v Slavi vojvodine Kranjske pisal tudi polihistor Janez Vajkard Valvasor. Zapisal je, da so dali tiskarno

napraviti slavni deželni stanovi kranjski, kar je zahteval Ivan Ludovik Schönleben. Iz Solnograda je prišel Ivan Krstnik Mayer, uredil tiskarno, s seboj v pripeljal tudi stavce, tiskarje in vajence, ki so tiskarno vodili brez njega. (Valvasor 2018: 276) Tiskali so tudi dela v slovenščini, tako za slovenske kot tudi za neslovenske raziskovalce in kulturnike. Vsi ti dejavniki skupaj so vplivali na to, da je Ljubljana postala pomembno kulturno in znanstveno središče. (Gestrin 1984: 118)

Močno baročno gibanje, ki je zajelo prestolnico Kranjske, označujemo kar z izrazom »ljubljski barok«. Naročila so privabljala v mesto zlasti beneške mojstre in Ljubljana je postala priznana umetnostno središče, v »kiparstvu nemara celo najpomembnejša izpostava Benetk v Evropi«. (Dolničar 2003: 32, 35) V Ljubljano so prišli predvsem italijanski arhitekti, kiparji in slikarji (iz Lombardije, Benečije, Furlanije, Gorice in Rima) in ustvarili zanimive, med njimi celo nekatere vrhunske umetnine. Tako so v tem času prenovili in zgradili številne objekte: mestno hišo, novo stolnico (1701–1706), novo škofijsko semenišče Collegium Carolinum nobilium (1708–1717), cerkev Nemškega viteškega reda – križarsko cerkev (1714–1715), novo cerkev sv. Petra (1729–1733) in številne cerkve v okolici Ljubljane. (Polajnar Frelj 2001: 6) K preoblikovanju mesta so močno pripomogli različni meniški redovi. Prvi so v Ljubljano ob začetku 17. stoletja prišli jezuiti in se ustalili na Gornjem trgu ob cerkvi sv. Jakoba. Sledili so avguštinci eremiti, ki so se naselili ob današnjem Prešernovem trgu ter leta 1646 začeli z gradnjo današnje frančiškanske cerkve. Kapucini, klarise, bosonogi avguštinci ter uršulinke so svoje cerkve zgradili ob Slovenski cesti. Kapucini so 1608 zgradili cerkev sv. Janeza Evangelista na mestu današnjega parka Zvezda, klarise so z gradnjo cerkve sv. Mihaela začele leta 1650 na vogalu med Cankarjevo in Slovensko cesto, bosonogi avguštinci so na prostoru današnje Ajdovščine leta 1657 začeli z zidavo cerkve sv. Jožefa. Kot zadnje so klarise postavile cerkev sv. Duha leta 1702 ob Slovenski cesti. (Kemperl 2007: 8, 9)

Vsi na novo zgrajeni ali obnovljeni objekti so bili potrebni opremljanja – potrebovali so slikarje, kamnoseke, kiparje, slikopleskarje, mizarje. Ljubljansko stolnico je v dveh obdobjih 1703–1706 in 1721–1723 poslikal lombardski slikar Giulio Quaglio. Pri slikanju semeniške knjižnice med leti 1721–1723 mu je pomagal sin Raffael. V času baroka so bili med naročniki modni in zaželeni predvsem kamniti oltarji, zato lahko v Ljubljani v tem času zasledimo veliko kamnosekov. To so bili Luigi Bombasi, Francesco Bombasi, Mihael Cussa, Luka Mislej in mnogo drugih. Naročniki so bili predstavniki višjega sloja. Njihova naročila niso bila le znak podpore Katoliški cerkvi, temveč tudi znak njihovega družbenega statusa. Med najpomembnejšimi naročniki so bili cerkveni voditelji, kot so opati (opata obeh cistercijanskih

samostanov in opatinja klaris), škofje (Janez Frančišek Egker, freisinški škof) in njihovi svetovalci (Ivan Zinka, kanonik v Zagrebu) ter drugi cerkveni možje (župnik Mathias Widmar, vikar Nicolo Radesco). Svoje moč so izkazovali tudi predstavniki posvetnega višjega sloja. V sloj premožnih meščanov in trgovcev so sodili ljubljanski pek Andrej Reven, trgovec Jakob Schell, od podelitve plemiškega naslova leta 1696 dalje von und zu Schellenburg, Karel Ricardi, med predstavnike plemstva pa grofica Katarina Elizabeta Auersperg in Janez Daniel baron Gallenfels. (Poljanar Frelih 2001: 7, 14–21, 32–35)

Slika 2: Giulio in Rafael Quaglio z delavnico: Poveličanje sv. Barbare (1721–1723)

(Vir: <https://barok.zrc-sazu.si/Spomeniki/Stolnica> Pridobljeno: 5. 3. 2025.)

MIHAEL CUSSA (KUŠA)

Najuspešnejši ljubljanski kamnosek iz druge polovice 17. stoletja je bil Mihael Cussa. V Ljubljani je med letoma 1687 in 1699 vodil večjo kamnoseško delavnico, v kateri so izdelovali zgodnjebaročne črne kamnite oltarje, prižnice, umivalnike in druge kamnoseške izdelke. Je eden vidnejših predstavnikov ljubljanskega baročnega kamnoseštva poznega 17. stoletja, s poslovnimi stiki z Benetkami. Tako kot njegova naslednika Francesco Ferrata in Luka Mislej je tudi Cussa svojim naročnikom, med njimi je bil najbogatejši Kranjec, veletrgovec Jakob Shell (1652–1715), dobavljal prvovrstne beneške kipe in zanje izklesal oltarje.

Kamnosek Cussa naj bi se rodil 8. maja 1657 v zaselku Kuši nad Ajdovščino. O tem, kako je odraščal, ni podatkov. Izobraževal naj bi se v Gorici v delavnici pri družini Leonarda Paccassija. Z družino je tudi pozneje ohranil stike. (Polajnar Frelj 2001: 17) V Ljubljano naj bi prišel leta 1687, kjer je na začetku bival v najemu. V letih 1687 in 1696 je živel v šesti hiši na Virantovem trgu nasproti jezuitskega samostana. V Ljubljani je v istih hiši stanoval kamnosek Francesco Ferrata, njegov sosed pa je bil Luka Mislej. (Slovenska biografija) Med seboj so imeli poslovni in prijateljski odnos, saj sta bila leta 1694 Cussa in Ferrata poročni priči Luku Misleju. Istega leta sta bila Ferrata in Doroteja Cussa krstna botra Mislejevemu prvorojencu Frančišku. Drugorojenki Mariji Tereziji je bil boter Gašper Franchi. Dobrih dvajset let kasneje je bil boter tudi prvorojencu najbolj znanega baročnega umetnika na slovenskih tleh Francesca Robbe in njegove žene Marije Terezije, hčere Luke Misleja. (Resman 1995: 26) V delavnici je imel zaposlenih deset pomočnikov in dva učenca. Večinoma se je osredotočal na opremljanje cerkva s kamnito cerkveno opremo, kot so oltarji, prižnice, umivalniki. Deloval je na današnjemu slovenskem ozemlju, a tudi izven njega, predvsem na Hrvaškem.

Na Slovenskem je zaslovel predvsem po svojih črnih oltarjih. (Polajnar Frelj 2001: 17) Med deli kamnoseškega podjetnika velja izpostaviti zlasti glavni oltar sv. Martina v Hrenovicah pri Postojni (nekdanji oltar sv. Križa iz stare frančiškanske cerkve v Ljubljani), oltar sv. Antona Padovanskega v Mekinjah, glavni oltar sv. Janeza Nepomuka v Rakuliku pri Postojni (nekdanji oltar škapulirske Matere božje iz stare frančiškanske cerkve v Ljubljani) in prižnica v zagrebški katedrali. Pri teh projektih, z izjemo velikega oltarja v Rakuliku, je Mihael Cussa sodeloval z beneškim kiparjem Paolom Callalo. (Klemenčič 2013: 26, 27)

Cussa je dolgo časa veljal za tistega, ki naj bi na ozemlje današnje Slovenije prinesel črne oltarje. Vendar so na Gorenjskem imeli črne oltarje pred njegovim prihodom na Kranjsko. Taki so bili oltarji sv. Petra in Pavla ter sv. Jožefa v podružnični cerkvi na Savi pri Jesenicah, oltar sv. Antona pa je stal v Lescah od leta 1664, kamor ga je dal postaviti grof Oto Friderik Thurn. Noben izmed teh treh se ni ohranil. (Resman 1995: 12) Pri kiparskih izdelkih je Cussa pogosto sodeloval z beneškim kiparjem Paolom Callaom. (Polajnar Frelj 2001: 17)

Cusseva ljubljanska kamnoseška delavnica je najbolj raziskana, a se kljub temu še vedno porajajo vprašanja o tem, kateri oltarji so sploh nastali v njegovi delavnici in ali je oltarje izdeloval po predloženih načrtih naročnikov. Pri oltarjih je zaradi tega, ker se izražajo le v kompoziciji in barvnih shemah, zahtevnejše opredeliti avtorstvo. Prav tako pa natančno določanje ovira tudi dodajanje oltarjev, za katere sploh ne moremo biti prepričani, da so Cussevi. Na primer leta 1957 je bilo na seznam, brez trdnih dokazov in le z argumentacijo, da

so njegovi glede na vse račune in podatke, uvrščenih sedem oltarjev. Oltarja v cerkvi sv. Florjana v Ljubljani in v Mekinjah, oltar Oljske gore v Škofjeloški župnijski cerkvi, stranska oltarja v župnijski cerkvi v Ajdovščini idr. Res je, da je bil Cussa eden najuspešnejših kamnosekov v drugi polovici 17. stoletja, a to še zdaleč ne pomeni, da je bil edini. Dela drugih so manj raziskana in poznana.

Cussa je po vsej verjetnosti delal po že predloženih načrtih. To nam dokazuje predvsem pogodba za njegovo najpomembnejše delo oltar sv. Križa v cerkvi ljubljanskih frančiškanov. Ta oltar je predstavljal tako začetek kot tudi prvi vrhunec baročne umetnosti v Ljubljani. Pogodba za oltar je bila podpisana 26. decembra 1694 med Cusso in Jakobom Schellom. V pogodbi sta se Schell in Cussa dogovorila, da bo oltar narejen iz črnega kamna. Okrašen bo z belimi kipi iz genovskega marmorja, ki jih bo izdelal primo Mastro di Venetia: »ob sliki Pietà dva velika angela, na črnem ozadju zastora v višini Križanega štiri reliefne angelce ter Boga Očeta s še dvema angelcema (na vrhu); ob tabernaklju iz genovskega marmorja mora vstaviti dva angelca s kadilnicama. V zgornja podstavka naj v enega vstavi grb in v drugega vreže napis, v spodnja ob straneh oltarja pa doda skupini jokajočih angelov; v Benetkah mora dati izrezljati lepega lesenega Kristusa za v grob (pod menzo). Delo mora biti končano in postavljeno na svoje mesto do binkošti.« (Resman 1995: 15) Ta pogodba je tudi dokaz, da je bil Cussa res samo kamnosek in ne tudi kipar. Podpisano naročilo naj bi bilo dokončano do binkoštni leta 1695. Kamnosek se je držal pogodbe, saj je bilo delo končano pravočasno ali pa vsaj do 8. oktobra 1695, kot dokazujejo viri. Po obnovi oltarja v tridesetih letih 20. stoletja se od originalnega ni dosti ohranilo. (Resman 1995: 13–20)

Cussa je umrl 12. oktobra 1699 kot vdovec, za seboj pa ni pustil le premoženja, ampak tudi kar nekaj nedokončanih del. Med najpomembnejšimi nedokončanimi deli so oltar na Blejskem otoku, oltar za Trško goro in oltar v Škofji Loki. Da so bili Cussa, Mislej, in Ferreta tesni prijatelji nakazuje tudi to, da je tri nedokončane oltarje na Blejskem otoku, za katere je pogodbo podpisal istega leta kot je Cussa umrl, dokončal Ferreta. (Resman 1995: 25) Škofjeloški oltar je najverjetneje naročila bratovščina sv. Rešnjega telesa, 208 goldinarjev pa naj bi plačal Jože Zanetti. (Polajnar Frelih 2001: 115) Oltarja za cerkev sv. Jožefa, ki ga je naročila grofica Auersperg, pogodbo zanj pa je podpisala 5. junija 1699, Cussa prav tako ni mogel dokončati. V letu 1700 oltar ni več omenjen, kar lahko nakazuje, da je bil dokončan v istem letu kot škofjeloški. (Resman 1995: 25–32) Oba oltarja sta najverjetneje dokončala in postavila Ferreta in Mislej. (Polajnar Frelih 2001: 115, 118)

Slika 3: Mihael Cussa in Paolo Callalo: Veliki oltar. Hrenovice, ž. c. sv. Martina

(Vir: Beneško baročno kiparstvo v Ljubljani. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, str. 80.)

RAZISKOVALNI DEL

V tem delu bo predstavljen *Rokodelski red ljubljanskih kamnosekov in zidarjev iz leta 1676* na Kranjskem. Besedilo rokodelskega reda je v prevodu v slovenščino v celoti navedeno v Prilogi 1.

V drugi polovici 17. stoletja je delež obrti v Ljubljani naraščal. To dokazuje podatek, da so leta 1640 obrtniki in rokodelci s svojimi družinami predstavljali sedmino prebivalstva v mestu. V letih 1671–1700 so mestne pravice podelili 362 novim meščanom, od katerih je bilo 70 % obrtnikov, od teh pa 56 % rokodelcev. Vsi obrtniki so bili tudi meščani oziroma so se pred magistratom obvezali, da bodo izpolnjevali meščanske obveznosti. Ljubljanski privilegij je mestno obrt prepovedoval opravljati vsem, ki niso izpolnjevali meščanskih dolžnosti že vse od leta 1385. (Polajnar Frelih 2001: 8)

Število kamnoseških, kiparskih in slikarskih mojstrov z davčnimi knjigami v Ljubljani ni točno znano. Izvemo, da so v letu 1660 v mestu delovali trije kamnoseki in kiparji ter dva slikarja. Desetletje kasneje se je število zmanjšalo, v Ljubljani sta takrat namreč živela dva kamnoseka ter en kipar. Leta 1680 je bil v mestu le še en kamnosek, število kiparjev je zrastle na dva, število slikarjev pa na tri. V letu 1690 sta v Ljubljani živela dva kamnoseka in prav tako dva kiparja, število slikarjev je ostalo nespremenjeno. Na koncu stoletja pa sta v Ljubljani delovala le dva kamnoseka. (Polajnar Frelih 2001: 8)

V Ljubljani je bil leta 1676 ustanovljen kamnoseški in zidarski ceh. Pobudo za ustanovitev ceha so dali mojstri sami, saj so želeli preprečiti nemire, nespodobnosti ter ohranitev reda in discipline. Od leta 1670 je bilo v veljavi, da cehe lahko odobri cesar oziroma za to imenovani svetniki. Kamnoseški in rokodelski ceh je bil potrjen 6. oktobra 1676 na gradu Ebersdorf. Red sestavlja devetindvajset točk, ki zajemajo različne vidike delovanja in življenja ceha.

PODATKI O ROKODELSKEM REDU LJUBLJANSKIH KAMNOSEKOV IN ZIDARJEV IZ LETA 1676

Leto in kraj nastanka	1676, grad Ebersdorf
Zapis besedila	Christoph von Abele
Potrditev	Cesar Leopold I., 6. oktober 1676 Mnenje so dali še deželni glavar in deželni vicedom na Kranjskem, potrdili so ga notranjeavstrijski svetniki
Veljavnost	Ljubljana in celotna dežela Kranjska
Mesto hrambe	Arhiv Republike Slovenije, Vicedomski arhiv, fasc. 1/146
Izvirni jezik	nemščina
Transkripcija	Irena Lačen Benedičič
Prevod	Janja Polajnar, dr. Ema Umek

(Polajnar Frelj 1999: 19–20)

VSEBINSKA ANALIZA ROKODELSKEGA REDA LJUBLJANSKIH KAMNOSEKOV IN ZIDARJEV IZ LETA 1676

V uvodnem odstavku sporočevalec pojasni, čemu so se mojstri in pomočniki obrti zidarjev in kamnosekov v Ljubljani in na Kranjskem obrnili nanj s prošnjo, da bi oblikovali pravila, ki bi urejala odnose znotraj ceha. Izpostavljeni so predvsem naslednji nameni: z rokodelskim redom so želeli preprečiti nemire in nespodobnosti med obrtniki, poskrbeti za vzgojo in pošteno življenje članov cehovske skupnosti in preprečiti goljufije ter sleparstvo, ki nemalokrat vodijo v neuspešno zaključene projekte. Iz uvodnega odstavka je razvidno hotenje kranjskih zidarjev in kamnosekov, da bi z rokodelskim redom zaščitili svoje posle in preprečili tistim, ki »se niso častno in pošteno učili, pa tudi ne pri poštenih mojstrih, in so se vtihotapili, da znajo graditi in voditi gradnjo, zato pa naročniku s svojim neznanjem, neizkušenostjo, ker so bili pri kakšnem mojstru le četrto leto, pa so se drznili izvrševati mojstrstvo in gradnjo, s tem prizadeli veliko škodo /.../«. (Polajnar Frelj 2001: 9)

V prvih dveh točkah najdemo osnove za ustanovitev ceha, da bo ta zakonita in uradno sprejeta. Ceh je moral imeti glavno skrinjo in knjigo, ki jo je vodil glavni cehovski mojster. Za glavnega cehovskega mojstra je bil izvoljen najbolj izkušen član, ki je moral biti pošten in zanesljiv. Ta je tudi naredil letni obračun, kar pomeni, da je pregledal vse prihodke in izdatke ceha. Mojster

je bil tudi zadolžen in odgovoren za sprejemanje novih članov. Za vključitev v ceh so morali biti kandidati pošteni ter imeti izkušnje pri delu. Cehovski mojster je članom ceha najmanj enkrat letno prebral ali dal prebrati ta red, verjetno zato, da bi obnovili ali ponovili svoje naloge in dolžnosti.

Tretja, osma in deveta točka naslavlja problematiko mojstrov, ki ne živijo v bližini glavnega deželnega mesta. Red je dovolil ustanavljanje podcehov, ampak pod pogojem, da so ti še vedno odvisni od glavnega ceha, vanj vključeni in plačujejo ustrezne prispevke. Pred glavno skrinjo (v Ljubljani) se je tudi oprostilo vajence po tem, ko so pridobili učno pismo. Tistim mojstrom, ki jim je tako potovanje skupaj z vajencem v Ljubljano napravilo finančno breme, je bilo to oproščeno. V takem primeru se je vajenca oprostilo v hiši, v kateri je ta mojster živel, a je moral o tem, da je vajenec končal vajeniško dobo in prejel učno pismo, pisno ali ustno obvestiti bratovščino v Ljubljani. Ne glede na to, kje se je vajenca oprostilo, je moralo biti njegovo učno pismo vedno izdano v Ljubljani, prej pa se je morala urediti pristojbina. Vsi člani (mojstri, vajenci), ki so bili od Ljubljane oddaljeni štiri milje, so se morali štrikat na leto zbrati pri glavnem cehu. Vsi, ki so bili včlanjeni v bratovščino, so morali na krščanski praznik svetega rešnjega telesa (telovo) priti h glavni bratovščini v Ljubljano in se udeležiti svete maše ter procesije. Tistim, ki so bili oddaljeni in jim je potovanje predstavljalo finančno breme, je bilo to oproščeno pod pogojem, da so doma opravili pobožnost ter v Ljubljano oziroma bratovščinsko puščico (škatlica ali skrinjica za zbiranje denarja) poslali določeno vsoto denarja. Za mojstre je to bilo trideset krajcarjev, pomočniki so morali poslati polovico manj, malo manj pa so morali poslati mojstri, navedeni pod točko pet (podeželski, italijanski in nemški mojstri). Mojstri, ki na telovo niso bili opravičeno odsotni, so morali plačati kazen: za mojstre je kazen znašala tridesetih krajcarjev, za pomočnike pa pol manj. Prav tako so morali mojstri dati en funt rumenega voska, pomočniki pa pol funta bratovščini svetega rešnjega telesa. Na telovo se je prav tako delila miloščina obubožanim ljudem, predvsem tistim, ki so bili člani ceha. Udeležbe na procesiji so bili opravičeni tisti, ki so bili od Ljubljane oddaljeni več kot štiri milje, bolni ali so imeli druge tehtne razloge za odsotnost.

V točkah štiri, pet in šest najdemo pravila, kako postati mojster, kdo vse se mora vključiti v ceh ter kako se vključiti v ceh kot mojster. Pomočniki, ki so želeli postati mojstri, so morali opraviti dolgotrajni proces šolanja, ki je opisan v četrtem členu. Za pridobitev naziva mojster je moral pomočnik potovati skozi najmanj tri dežele in delati pri enem mojstru najmanj dve leti. Na koncu izobraževanja je moral napraviti mojstrsko delo, ki so ga ocenili za primerno ali neprimerno komisarji na magistratu in za to določen cehovski mojster. Izdelek je moral biti

narejen po pomočnikovih najboljših močeh in veščinah, ki je pridobil skozi svoje izobraževanje. Po komisijem pregledu je moral odgovarjati na zastavljena vprašanja. Poleg učnega pisma je moral kandidat za vpis predložiti še druga potrdila – npr. rojstni list v dokaz zakonskega rojstva, postati pa je moral tudi meščan. Za sinove mojstrov, tiste, ki so se poročili z mojstrovo vdovo ali mojstrovo hčerko, so bile okoliščine pridobivanja naziva olajšane. Ti so morali biti v službi le eno leto pri enem mojstru. Olajševalne okoliščine so bile tudi za tiste, ki so delovali še pred ustanovitvijo ceha. Ti so bili oproščeni spraševanja in so lahko naprej delali, počakati pa so morali na sprejetje v bratovščino. Verjetno to ni bilo avtomatično in zelo hitro, saj četrti člen navaja, da mora biti tak zidar »*potrpežljiv pri čakanju na včlanjenje v glavno bratovščino*«. V šestem členu izvemo, da so vsoto denarja, ki jo je moral prispevati bodoči mojster, določili štirje komisarji, prav tako je moral prispevati za mojstrsko kosilo, nato pa vsako četrletje v puščico darovati 15 krajcarjev, zraven pa so veljale omejitve devete točke (glede plačevanja zaradi oddaljenosti).

Za vajence so veljali predvsem deseti, enajsti in dvanajsti člen. Členi so se osredotočali predvsem na to, koliko let je moral biti posameznik vajenec, preden je postal pomočnik, koliko jih je posamezni mojster lahko imel, pa tudi navodila vajencu, ki je vajeništvo opravljal pri mojstru, ki ni bil del ceha. Kamnoseški mojster je pri sebi lahko zadržal enega vajenca pet let, šele po treh letih pa je k sebi lahko vzel novega. Zidarski mojster jih je lahko imel toliko, kolikor jih je potreboval po tri leta. Pred začetkom učne dobe vajenec pri mojstru ni smel biti več kot štirinajst dni. Na koncu učne dobe je mojster pri odprti skrinji v Ljubljani podelil učno pismo. V 10. členu je prav tako omenjeno, kako se je učenec v času vajeništva obnašal. Do mojstra in pomočnikov je moral biti spoštljiv, poslušen, o njih ni smel govoriti grdo, slediti je moral mojstru na vsakem koraku, svoje naloge pa opravljati brez kakršnih koli ugovorov. Prav tako je dobil napotke, naj se izogiba pitju, kockanju ter podobnim igram na srečo. Če je vajenec prekršil te napotke oziroma pravila, je bil lahko izključen iz bratovščine, ne glede na to, ali je bil že na koncu svoje učne dobe. Vajenec v času izobraževanja prav tako ni smel zapustiti mojstra, če ga je, se je to dojemalo kot pobeg, zato ga ni smel v službo sprejeti nihče drug. Vajenec, ki je bil v času svoje učne dobe pri mojstru, ki ni bil del ceha, se ni mogel včlaniti v ceh. Vanj se je lahko vključil šele, ko je sklenil dogovor z

s cehovskim mojstrom in mojstri in se je za določen čas, ki so ga določili mojstri, zaposlil pri rednem mojstru.

Največ členov je v celoti (7., 19., 22., 23., 24., 25., 26., 27. in 28.) ali vsaj delno (11., 13., in 15.) vplivalo na pomočnike. Red je pomočnikom zapovedoval plačevanje obveznosti, kdaj

gredo lahko na dopust, kaj se zgodi z njimi, če zapadejo v revščino, višino njihove plače idr. Število pomočnikov, ki jih je mojster lahko imel, je bilo odvisno od tega, ali je bil kamnoseški ali zidarski. Kamnosek je lahko imel tri pomočnike, zidar pa toliko, kolikor jih je potreboval in zmogel plačati.

Vsak mojster je moral glede na delovno uspešnost, marljivost in izkušnost plačati svoje pomočnike. Pri plačilu je moral upoštevati, kdaj je delavnici šlo dobro in kdaj slabo, zato sklepamo, da je bila plača različna in odvisna od naročil in upeha delavnice. Vedno pa je morala biti dovolj visoka, da je pomočnik lahko shajal z njo. Členi določajo tudi ravnanje pomočnikov s plačilom, ki so ga prejeli od mojstra. Svoje plače niso smeli brezglavo zapravljati, prav tako pa niso smeli mojstra obremenjevati z izsiljevanjem po višji plači. Iz reda lahko razberemo, da so pomočniki imeli stroga pravila obnašanja, saj kar štiri točke govorijo o obnašanju do mojstrov. S svojim ravnanjem s plačo pomočniki niso smeli zmanjševati dela v delavnici in tako narediti izgubo mojstru. Pomočnik prav tako ni smel žaliti mojstrovega dela (izrecno ne pred naročniki), do mojstra je moral izkazovati pozornost in ljubezen. Delo je pomočnikom razporejal mojster, v njegovi odsotnosti pa polir. Na delavnik se pomočnik ni smel prepuščati brezdelju. Če se pomočnik ni zgledno obnašal, so ga čakale posledice, te posledice so bile različno težke glede na dejanje. Tisti, ki so o mojstru grdo govorili, so bili izključeni iz bratovščine, če pomočnik ni vprašal mojstra za delo, je bil najprej očetovsko posvarjen, drugič pa so njegovo početje ostro obsodili in cehovski mojster ga je kaznoval. Pomočniki so bili zavezani, da če so videli, da njihov mojster počne nekaj, česar ne bi smel, ga morajo prijaviti cehovskemu načelniku. Prav tako je to veljalo, če so videli, da en pomočnik želi oškodovati drugega pomočnika, kar je moral ta pomočnik javiti svojemu mojstru naslednjo nedeljo ali praznik. Pomočnik je lahko odšel na dopust, samo če ga nihče ni tožil ter je imel poravnane vse dolgove, najbolj idealen čas je bil na god sv. Gregorja ali sv. Mihaela. Za čas dopusta je veljalo, da lahko le potuje, ne sme pa se zaposliti pri drugem mojstru. Prav tako je bilo poskrbljeno za tuje pomočnike, ki so prišli v Ljubljano in niso našli dela. Ceh jim je iz skrinje dajal denar za hrano. Pomočnike, ki so pomagali pri mojstrih, ki jih ceh ni sprejel medse, pa so delo pri takem »lažnem mojstru« opravljali zavestno, so bili izključeni iz bratovščine, če pa ni vedel, da je bil mojster s strani bratovščine nepriznan, se mu to ni štelo za slabo. V cehu je bilo dobro poskrbljeno tudi za socialno varnost pomočnikov. Če je pomočnik zapadel v revščino zaradi zunanjih razlogov, npr. bolezni, in ne zaradi svojih dejanj, se mu je pomagalo z denarjem iz puščice. Če je bila ozdravitev uspešna, je moral posojen denar vrniti, v primeru, da ga ni, pa se ga je terjalo na vsakem koraku, ko so ga srečali. Po smrti pomočnika se je ostanek od plačila

pogreba, maš in dolgovi razdelila njegovim svojcem, če pa nihče izmed svojcev v enem letu ni prišel prevzeti njegove lastine, je to cehovski mojster dal zapuščino bratovščini, premičnine je prodal, denar pa je dal v bratovščinsko puščico.

Položaj mojstra je delno ali pa v celoti urejalo sedem členov (13., 14., 15., 16., 17., 18. in 20.). Velik poudarek je namenjen vedenju mojstrov in njihovemu medsebojnemu odnosu. Mojstri se javno med seboj niso smeli žaliti in obrekovati. Niso si smeli prevzemati dela, redno so morali biti pri glavnem cehu v Ljubljani ali obrt opravljati z njegovim dovoljenjem, sicer so bili izključeni iz bratovščine ter označeni za sleparje ter motilce oziroma lažne mojstre. Kadar jih je doletela taka obtožba, se pri njih ni smel zaposliti noben pošten pomočnik. Ceh je bil pozoren tudi na obnašanje mojstrov v zasebnem življenju. Iz 16. točke lahko izvemo, da če se je mojster vedel neprimerno, da je zapravljal denar ali kako drugače ogrožal svojo družino, zanemarjal verske dolžnosti, ga je ceh kaznoval pri čemer je bil izrek kazni postopen. Najprej ga je cehovski mojster opozoril, če do izboljšanja vedenja ni prišlo, ga je kaznovala bratovščina, kot zadnja stopnja pa je bila izključitev iz ceha in spoznanje za nečastnega, kar je pomenilo, da mu noben pomočnik ni mogel pomagati. V redu je tudi zapisano, kakšen odnos naj imajo mojstri do naročnikov. Če na primer nek naročnik še ni poravnal vseh dolgovi, noben drug mojster pri njem ni smel sprejemati naročil, dokler naročnik v celoti ni poplačal prvemu mojstru. Izjema pri tem členu je bil višji sloj. O pogodbah za nova naročila, ki so jih mojstri podpisali, so se morali med seboj javno pred cehovskim mojstrom seznaniti. Mojstri so imeli prav tako kot pomočniki zagotovljeno socialno varnost. Če je mojster padel v revščino zaradi bolezni, nesreče in ne zaradi neprimerne vedenja, mu je finančno pomagal ceh. Ko pa si je opomogel ali ozdravel, je posojilo vrnil, če je usoda hotela, da je v revščini umrl, so bili dolgovi izbrisani, pogreb pa so plačali z denarjem iz cehovske blagajne, na zadnjo pot pa so ga pospremili vsi mojstri in pomočniki.

Od polirja (nadomeščali so mojstre v njihovi odsotnosti) je ceh zahteval predvsem to, da so mu bili pomočniki podrejeni, da so pod njegovim vodstvom pridno delali in v delavnici niso govorili zoper Boga. Polirji so morali spoštovati Boga in se ob nedeljah in svetih praznikih udeleževati svete maše.

Zadnji člen rokodelskega reda nam razkriva pogled cehovskih članov na šušmarje, neizkušene in neizšolane delavce ter tiste, ki v ceh niso bili vključeni. Ti so pogosto delali po samostanih, župnijah, gradovih, mestih in trgih in s tem jemali delo izkušenim včlanjenim mojstrom. Največji problem je bila neizkušenost, saj so pogosto naredili več škode kot koristi. Občasno je bilo treba kakšno njihovo zgradbo na stroške naročnika podreti in na novo zgraditi. Podobno se

je dogajalo tudi kamnosekom, saj so morali kamne, ki so jih oblikovali neizkušeni in dela nevešči kamnoseki, popolnoma spremeniti ali celo na novo izklesati. Zgodilo se je tudi, da so takoj, ko so pridobili plačilo, izginili. Ceh je zapovedoval, da če se kdo izmed takih ljudi pojavi kjer koli, je treba obvestiti ceh, gosposka je morala šušmarju prepovedati delo. Če je isti šušmar kljub prepovedi ponovno začel delati, so mu odvzeli orodje in ga denarno kaznovali. Denar sta si na pol razdelila gosposka in ceh.

PRESOJA VIRA

Poimenovanje	Rokodelski red kamnosekov in zidarjev iz leta 1676
Izvor	1676, grad Ebersdorf, Christoph von Abele.
Vrsta vira	Pisni, primarni
Vsebina	Medsebojni odnosi v cehu, socialna varnost članov, versko življenje, plačevanje prispevkov ...
Perspektiva	Besedilo izkazuje izrazito težnjo članov ceha, da bi zaščitili svojo dejavnost in interese, vzpostavili red v lastnih vrstah, se otresli neželene konkurence, zlasti pa delavcev (zidarjev in kamnosekov) s pomanjkljivimi veščinami in izkušnjami. Člen, ki govori o t. i. šušmarjih, razodeva, da je mojstre nestrokovno in površno opravljeno delo tistih, ki so po možnosti izvajali zidarske in kamnoseške dejavnosti na Kranjskem brez obrtniškega dovoljenja, najbolj motilo. Zato so s cehovskimi pravili predvideli tudi kazni za šušmarje, v izrekanje kazni pa so pritegnili tudi mestne oblasti. Členi reda so gotovo pisani s perspektive članov, ki bodo povezani v ceh, a verodostojno prikazujejo njihove interese, tegobe, s katerimi so se soočali ipd.
Verodostojnost	Vir izpostavlja resnično življenje ceha, saj našteva dejstva oziroma pravila, po katerih so se člani morali ravnati in kazni za tiste, ki se pravil niso držali.

RAZPRAVA

Raziskovalna naloga prinaša globlji vpogled tako v življenje in delovanje kamnoseškega in zidarskega ceha kot tudi v življenje Mihaela Cusse, ki je imel med letoma 1687 in 1699 večjo kamnoseško delavnico v Ljubljani in je bil član tega ceha.

Raziskovalno vprašanje: Kaj nam *Rokodelski red kamnosekov in zidarjev iz leta 1676 na Kranjskem* pove o delovanju ljubljanskega kamnoseškega in zidarskega ceha in o načinu življenja njegovih članov?

Iz reda lahko razberemo, da je urejal delovanje članov ceha in vplival na njihov vsakdanjik. Stroga pravila vedenja so določala vedenje vajencev, pomočnikov in mojstrov. Če so se npr. vajenci v času vajeništva vedeli neprimerno, so bili ne glede na to, ali so bili šele na začetku ali že na koncu učne dobe, izključeni iz bratovščine. Podobno stroge kazni so veljale tudi za pomočnike in mojstre. S tako strogimi kaznimi so želeli med člani vzpostaviti trdne hierarhične odnose in preprečiti vedenje, ki bi vodilo v izgubo dobička, naročil in ugleda kamnoseške ali zidarske delavnice. Presenetilo me je, da je bilo največ pravil napisanih za pomočnike. Ti so imeli številne omejitve – kako lahko razpolagajo s svojim denarjem, kdaj in pod katerimi pogoji imajo lahko dopust, kdaj se smejo prosto sprehajati. Položaj mojstrov ureja manj členov, a tudi njihovo vedenje je bilo strogo prepisano. Členi natančno določajo, kako se morajo mojstri vesti do drugih mojstrov, kaj se zanje spodobi in kaj ne. To, da je bilo življenje ljudi v 17. stoletju tesno prepleteno z vero in po katoliški obnovi še močneje navezano na Rimsko katoliško cerkev, sem vedela. Kljub temu me je presenetilo, da je celotna osma točka reda posvečena temu, da se morajo vsi, ki nimajo tehtnega razloga, da bi manjkali, udeležiti maše in procesije na sveto rešnje telo. Zanimivo je, da je bil pomemben praznik za ceh sveto rešnje telo, ki ga Cerkev praznuje spomladi, ko so imeli zidarji in kamnoseki verjetno največ dela. Gradbena dela se namreč še danes večinoma izvajajo pomladi in poleti, sveto rešnje telo pa se praznuje na četrtek 60 dni po veliki noči. Presenetilo me je tudi, kako dobro so organizirali socialno pomoč za svoje člane in spodbujali dobrodelnost. Četudi se je človek znašel v revščini, so člani ceha njega in njegove bližnje zaščitili. Socialna pomoč je bila organizirana v različnih oblikah. Odražala se je kot oprostitev nekaterih obveznosti zaradi bolezni ali oddaljenosti bivanja. Druga oblika pomoči, ki so jo člani lahko prejeli, pa je bila finančna pomoč. Denarno pomoč so lahko

prejemali vsi, ki so zdrsnili v finančno stisko zaradi objektivnih razlogov, npr. bolezen, požari, prav tako pa so jo lahko prejeli tudi tuji pomočniki, ki niso našli dela.

Ceh oziroma rokodelski red je močno vplival na življenje članov – narekoval je njihovo vedenje, zapovedoval, kaj je glede na njihovo izobrazbo oz. položaj (vajenec, pomočnik, mojster) dovoljeno in kaj ne, prav tako jim je narekoval versko udejstvovanje, ko pa so potrebovali pomoč, jim je z denarno pomočjo pomagal premosti stisko. Vsako dejanje, ki so ga storili proti redu, je imelo posledice – najmilejša oblika je bila opozorilo, najhujša pa je bila izključitev iz ceha. Poznali so tudi denarne kazni, a te niso bile pogosto v rabi.

Hipoteza 1: Ljubljanski kamnoseki in njihovi naročniki so imeli ključen pomen pri prenovi Ljubljane v baročnem slogu.

Ljubljanski kamnoseki so pomembno prispevali k baročni prenovi Ljubljane. Mihael Cussa je na primer za različne naročnike izdelal kar nekaj oltarjev za ljubljanske cerkve. Za staro frančiškansko cerkev je izdelal oltar sv. Križa in oltar škapulirske Matere božje. (Polajnar Frelih 1992: 1) Pomembni kamnoseki v tem obdobju so bili še Luka Mislej, Franc Grumnik (oltar sv. Frančiška Ksaverja v župnijski cerkvi sv. Jakoba, kamnoseška dela v cerkvi sv. Petra), Matevž Potočnik, Franceco Bombasi (številna dela v stolnici sv. Nikolaja), Luigi Bombasi, Jožef Angelo Bon in drugi. Pomembno vlogo so imeli tudi kiparji, ki so sodelovali s kamnoseki. Najpomembnejši kiparji, ki so pripomogli k barokizaciji Ljubljane, so bili Francesco Robba, Angelo Putti, Jacopo Contieri in Francesco Rotman. Robba je verjetno v Ljubljano prispel skupaj s Contierijem, 16. februarja (takrat se je poročil z Marijo Terezijo, Mislejevo hčerko). Po Mislejevi smrti je prevzel njegovo delavnico in jo uspešno vodil naprej. Delal je za cerkvene in posvetne naročnike višjega sloja. V Ljubljani je izdelal kipe za večje oltarje pri jezuitih, avguštincih, uršulinkah ter frančiškanih (v bistvu pri vseh redovih, ki so takrat imeli samostane v Ljubljani) in tudi enega najpomembnejših baročnih spomenikov na Slovenskem: Vodnjak kranjskih rek. Putti je v Ljubljano prišel pred ali okoli leta 1712, saj so bili njegovo najpomembnejše delo štirje kipi emonskih škofov Maksima, Flora, Genadija, in Kasta, preostala njegova dela so prav tako bila povezana s Katoliško cerkvijo. Contieri je v Ljubljano iz Benetk prišel v letu 1709. Večina njegovih del so bili manjši ali večji kipi. Rottman je bil rojen v Benetkah, v Ljubljani pa je prvič omenjen leta 1731, ponovno pa je bil omenjen leta 1740, ko se je poročil. V njegovem opusu najdemo preprosto okrašene oltarje (okrašeni so bili

le z angelskimi glavicami in puti) ter nekaj večjih kipov (kip mrtvega sv. Frančiška Ksaverija) (Klemenčič 2013: 37–43, 45–50)

Naročniki so bili bogati trgovci, verske ustanove (predvsem njihovi voditelji) in plemstvo. S svojimi naročili so hoteli izkazati svoj družbeni položaj, podporo krščanstvu in Rimsko katoliški cerkvi, pripadniki Akademije delavnih pa so si želeli Ljubljano preobraziti v središče kulture in znanosti.

Res da so kamnoseki imeli pomembno vlogo pri izdelavi številnih ljubljanskih oltarjev, a brez kvalitetnih kipov, bi bili ti oltarji zelo skromno okrašeni, zato je ključno prav uspešno sodelovanje ljubljanskih kamnosekov z beneškimi kiparji, ki so skupaj preobrazili prestolnico Kranjske in ji dali baročno podobo, ki je Ljubljani lastna še danes. Zato to hipotezo spoznavam kot delno pravilno.

Hipoteza 2: Člani ljubljanskega kamnoseškega ceha so med seboj sodelovali.

Iz davčnih knjig lahko razberemo, da število kamnosekov v drugi polovici 17. stoletja ni preseglo pet mojstrov. V letu 1651 jih je bilo pet, nato pa se je število zmanjšalo. V prvi davčni knjigi po ustanovitvi ceha naj bi v Ljubljani deloval le en kamnosek, v naslednjih dveh pa se je število povzpelo na dva. To pomeni, da je v času, ko je v Ljubljani potekla največja barokizacija, primanjkovalo kamnoseških mojstrov. Mojstri so tako med seboj sodelovali, da so lahko izdelali vsa svoja naročila. Tak primer na primer je bila compagina (družabniško podjetje) Misleja in Bombasija, ki sta sodelovala pri raznih naročilih. Leta 1712 se je njun odnos začel sicer krhati. (Resman 1995: 27–28) A ceh ni ponujal združevanja le na poslovnem področju, temveč tudi v zasebnem življenju. Pogosto so bili drug drugemu poročne priče in botri otrokom. To je lepo razvidno v povezavi Cussove, Ferratove in Mislejeve družine. Cussa in Ferrata sta bila na primer poročni priči Luku Misleju, Ferrata in Doroteja Cussa sta bila leta 1694 krstna botra Mislejevemu prvorojencu, Ferrato je Cussa imenoval za izvršitelja svoje oporoke. Sodelovali pa so tudi na poslovnem področju – Ferrata in Mislej sta na primer dokončala Cusseva naročila (blejske oltarje, škofjeloškega in oltar na Trški gori) po njegovi smrti.

Hipotezo lahko pritrdim z dopolnitvijo. Člani cehov se niso povezovali le poslovno, pogosto so si priskočili na pomoč pri izpeljavi naročil, ampak tudi zasebno, saj so mojstri pogosto bili priče

svojim pomočnikom, drug drugega so imenovali za krstne botre, izvršitelje oporoke itd. S čvrsto prepletenimi poslovnimi in zasebnimi stiki so gotovo krepili moč kiparskega ceha.

Hipoteza 3: Kamnoseška kiparska tradicija v Ljubljani se začne z deli Cusseve delavnice.

Cussa je ob prihodu v Ljubljano leta 1687 v mestu ustanovil večjo kamnoseško delavnico. Delavnica je hitro postala uspešna, saj je oblikovala trend črnih oltarjev, prižnic in druge kamnite opreme za cerkve. Zaradi svojega šolanja v Gorici pri družini Paccassi je ohranil stike z Italijo in Benetkami, zlasti s kiparjem Callalom, s katerim sta večkrat poslovno sodelovala. Za svoje oltarje je naročal kvalitetne, dodelane kipe iz belega marmorja, ki so poživali njegove večinsko črne oltarje. Po njegovi smrti leta 1699 je delavnico verjetno prevzel Luka Mislej, ki je nadaljeval z njegovo dediščino črnih oltarjev in beneških kipov.

Med najbolj raziskanimi in arhivsko podprtimi delavnicami na Slovenskem je prav delavnica Mihaela Cusse. Vendar to ne pomeni, da je bila edina, saj »samo v Ljubljani denimo poznamo v drugi polovici 17. stoletja kar nekaj imen kamnosekov, o katerih delu vemo sicer malo ali nič, prav toliko o njihovi usmeritvi in umetniških zmožnostih – in jim jih zato v naprej odrekamo«. (Resman 1995: 13) Dolgo časa je veljalo, da je bil Cussa kipar, s čimer je pritegnil umetnostne zgodovinarje k raziskovanju svojega opusa. Sam se je podpisoval »Universae Carnioliae lapicida et architectus«, kar v prevodu pomeni kamnosek in arhitekt vesoljne Kranjske. (Polajnar Frelih 2001: 18) Kljub temu da se je izkazalo, da je bil (le) kamnosek, je ohranil mesto v slovenski (umetnostni) zgodovini, poleg tega pa je zapuščina njegove delavnice najboljše raziskana in arhivsko podprta.

Mihael Cussa je s svojim delom pomembno prispeval k baročni prenovi Ljubljane, saj je izdelal številne pomembne oltarje. A kamnoseška kultura je bila razvita že pred njegovim prihodom, saj so kamnoseški ceh ustanovili dobrih deset let pred njegovo ustalivitvijo v mestu. To, da so ljubljanski kamnoseki ustanovili svoj ceh, pomeni, da so v Ljubljani že prej delovali kamnoseki. Hipotezo sem zato ovrgla.

ZAKLJUČEK

Cilj raziskovalne naloge je bil spoznati in odkriti, kdo je izdeloval baročne oltarje, ki so nastajali zlasti v Ljubljani v drugi polovici 17. stoletja in v prvi polovici 18. stoletja in jih še danes občudujemo. Med raziskovanjem sem izvedela, kako je deloval ljubljanski kamnoseški in zidarski ceh, kako je vplival na življenje svojih članov, in spoznala življenje in delo enega najuspešnejših kamnosekov tega časa na Slovenskem Mihaela Cusse.

Med analizo vira *Rokodelskega reda ljubljanskih kamnosekov in zidarjev iz leta 1676* na Kranjskem, me je presenetilo, kako povezani so bili člani bratovščine oz. ceha z vero, še posebej pa to, da je moral član, če ni imel tehtnih razlogov za izostanek od procesije na dan svetega rešnjega telesa, plačati kazen. Ganila me je skrb za socialno pomoč med člani ceha. Danes si kar težko predstavljam tako predanost med člani nekega poklica, čeprav je res, da je tudi med člani ceha prihajalo do sporov, rivalstva in razhajanj, tako da se verjetno člani reda niso vedno udeleževali v idealni obliki. Menim, da je bil kamnoseški in zidarski ceh za tisti čas zelo dobro organiziran in je deloval po vnaprej natančno določenih pravilih, ki so upoštevali tudi številne olajševalne okoliščine. Če je bil član bratovščine od Ljubljane oddaljen več kot štiri milje, je bila njegova prisotnost na procesiji na praznik svetega rešnjega telesa opravičena. Ali pa, če je spoštoval vse člene in je zašel v finančne težave, mu je ceh nudil denarno podporo. Pri raziskovanju življenja Mihaela Cusse me je najbolj presenetilo, a tudi razočaralo, da se njegovo najpomembnejše delo v tridesetih letih 20. stoletja prenovili in od originala ni ostalo veliko. Čeprav je oltar prenavljal slovenski slikar Tone Kralj, so bili njegovi posegi po mnenju strokovnjakov (in tudi po mojem mnenju) nedopustni. Prijetno presenečenje je bilo, da je na današnjem slovenskem ozemlju začel trend črnih oltarjev, ki še danes stojijo v marsikateri cerkvi.

Možnost za nadaljnje raziskovanje vidim predvsem v analiziranju drugih primarnih virov, npr. Cusseve oporoko, ki je bila napisana v (stari) nemščini, zato je nisem dobro razumela, čeprav sem jo prvotno želela vključiti v svoje raziskovanje. Tako bi lahko še bolj raziskala njegovo zasebno življenje, mrežo njegovih naročnikov, družine in prijateljev. Pri podrobnejšemu raziskovanju dela njegove delavnice pa bi lahko analizirala njegov zapuščinski inventar.

Glede na to, da je Cussa veliko pripomogel k uspešni baročni prenovi Ljubljane, je premalo omenjan. V šolah se vsi učimo o raznih umetnikih, ki so v času baroka delovali v Ljubljani, na izvajalce (gradbenike, kamnosek in zidarje) pa kar pozabimo. O Cussi, ki je bil eden najuspešnejših kamnosekov, pri pouku zgodovine ali umetnostne zgodovine dijaki ne izvemo

nič, zato bi bilo mogoče smiselno, da se njegovo delo in življenje vključi v učne programe in učne načrte, saj je igral pomembno vlogo pri baročni prenovi našega glavnega mesta in je deloval na Kranjskem ter tudi na Hrvaškem.

PRILOGA 1

Rokodelski red in svoboščinski člani zidarjev in kamnosekov iz leta 1676 na Kranjskem

S tem pismom sporočamo in objavljamo vsem, da so nam vsi mojstri in pomočniki obrti zidarjev in kamnosekov v našem glavnem mestu Ljubljana in povsod po Kranjskem ponižno sporočili, ker so pred nas prišli, da bi preprečili vsak nemir in nesposobnost in da bi ohranili dober red in enotnost med njimi, da so se združili na določene člene, kakor so ti spodaj zapisani in se glase v povečanje božje časti in za ukoreninjene dobre vzgoje in poštenje, kakor tudi za to, da bi odstranili nered in neupravičenost, je bil sestavljen in narejen naslednji za skupnost koristen obrtniški red in svoboščinski člani bratovščine mojstrov in pomočnikov zidarjev in kamnosekov tukaj v Ljubljani in po vsej vojvodini Kranjski. V imenu nedeljive Sv. Trojice, Boga Očeta, ki je nas rešil, Boga Sina, ki je nas odrešil, in Boga Sv. Duha, ki je nas posvetil, priznamo mojstri in pomočniki zidarske in kamnoseške bratovščine tega glavnega mesta Ljubljane za nas in tudi namesto in v imenu vseh ostalih mojstrov in pomočnikov kamnoseške in zidarske obrti, kakor tudi tistih, ki stanujejo v vojvodini Kranjski in so se z rednim, poštenim ukom navedene obrti naučili in so v to bratovščino vključeni in bodo tudi pristali, da bodo vključeni, zato da bi tiste, ki se niso častno in pošteno učili, pa tudi ne pri poštenih mojstrih, in so se vtihotapili, da znajo graditi in voditi gradnjo, zato pa pri naročniku s svojim neznanjem, neizkušenostjo, ker so bili pri kakšen mojstru le četrta leta, pa so se drznili izvrševati mojstrstvo in gradnjo, s tem prizadeli veliko škodo in tistim častnim in izkušenim mojstrom in pomočnikom, ki so izpopolnili svoj uk in potovanje in ga izpolnili in so v umetnostni gradnje in kamnoseštva izkušeni, odjedali kruh, in po tem ko se je delo skazilo, so pobegli in ljudi tu in tam ogoljufali. Da bi vse te nerodnosti in nepravilnosti, nečednosti: psovanje Boga, prevare in pohujšanje, ki so vsemogočnega Boga zelo razsrdile, izkoreninili in med mojstri in pomočniki te bratovščine vzdrževali primeren red in disciplino, krščansko obnašanje in službo Bogu, od tega pridejo blogoslov in sreča, smo se odločili v glavnem mestu Ljubljani in v tej vojvodini Kranjski enako kot v drugih dednih deželah red in člene po primeru graških in drugih bratovščin narediti in se jih častno in trdno držati, kakor sledi:

1. V glavnem mestu Ljubljani in v glavnem mestu Gradec naj bo urejena prava in zakonita, častitljiva zidarska in kamnoseška bratovščina ali ceh z običajno glavno skrinjo in knjigo, ki naj jo redno vodi izvoljeni cehovski mojster. Le-ta naj naredi letno obračun prejemkov in izdatkov, vanjo pa se vknjižijo tudi vsi redni mojstri. Za cehovskega mojstra se izvoli vedno v stroki najbolj izkušenega člana, ki je dolžan, da je časten in nesumljiv.

2. Cehovski mojster tiste, ki so predlagani za vključitev v to bratovščino in so primerno poštene in izkušeni v obrti, vpíše in jim za njihovo vedenje ta red najmanj vsako leto prebere ali da prebrati.

3. Razume se, da imajo mojstri v drugih mestih ali v vsaki četrti dežele svoj podceh, toda odvisni morajo biti od glavnega ceha in glavne cehovske skrinje, dajati prve obračune in se tukaj vključiti. Glavni ceh tukaj pred cehovsko skrinjo oprošča vajence po podelitvi učnega pisma. Če pa bi bilo mojstru iz oddaljenih mest za oprostitev vajenca sem v Ljubljano težko priti zaradi težkih časov, naj tak mojster opravi oprostitev vajencav hiši v mestu, kjer živi, glavni bratovščini pa mora to pisno ali ustno sporočiti in dovoljenje za to se brez posebnih razlogov ne odbije. Učno pismo pa je treba podeliti in izdati vedno tukaj v Ljubljani, s tem da se prej poravna pristojbina.

4. Kamnoseški ali zidarski pomočnik, ki želi postati mojster in dobiti mojstrske pravice, mora potovati po najmanj treh deželah in pri enem mojstru delati dve leti. Mojstrovi sin ali tisti, ki se je poročil z mojstrovo vdovo ali mojstrovo hčerko, pa mora pri enem mojstru delati eno leto. Napraviti mora tudi mojstrsko delo, ki ga ocenijo za primerno ali neprimerno komisarji na magistratu in za to določeni cehovski mojstri. Vsak pomočnik je dolžan napraviti takšno mojstrsko delo, preden želi dobiti naziv kamnoseški ali zidarski mojster. Mojstrski izdelek mora narediti po svojih najboljših zmožnostih in veščinah, ki se jih je naučil. Po pregledu dela mora kandidat odgovarjati tudi na vprašanja. Pred vstopom v ceh mora kandidat poleg učnega pisma predložiti še kakšno drugo potrdilo, npr. v dokaz zakonskega rojstva rojstni list, postati mora pa mora tudi meščan se tem podrediti tudi mesečnim dolžnostim. Tisti zidar, ki je že doslej opravljal obrt, ko še ni bilo reda, naj še naprej dela, ne da ga bi izpraševali, vendar mora biti potrpežljiv pri čakanju na včlanjenje v glavno bratovščino. Ob vstopu naj v cehovsko skrinjo (puščico) glede na svoje premoženje daruje tudi primerno vsoto denarja. Kdor pa bo v bodoče postal pravi zidarski in kamnoseški mojster, se naj ravna po teh 26 točkah. Na Kranjskem naj še naprej opravljajo zidarsko obrt kmetje in podeželani, ki so se naučili le navadna zidarska dela in ki so delali zidarska dela vse življenje pod zidarskim mojstrom in po njegovih ukazih in navodilih.

5. V bratovščino se morajo vključiti tudi rokodelci, ki delajo v manjših mestih, pa četudi samo pri najosnovnejših hišnih popravilih. Kdor pa je pravi mestni zidarski mojster in gradi ali popravlja cerkve, kapele, stolpe gradov, pomembne hiše in podobne stavbe, mora izpolnjevati prejšnje in druge člene. Če pa pride zidarski mojster iz nemških ali laških dežel in ga sprejme

dežela ali magistrat zaradi njegove umetnosti, naj ga bratovščina prizna za mojstra, on pa je dolžan bratovščino spoštovati, se z njo pogoditi za primerno ceno ter se dogovoriti, da bo opravljal tudi meščanske dolžnosti.

6. Kdor se hoče priključiti bratovščini in biti sprejet kot mojster, se mora prej z bratovščino sporazumeti in v skrinjo po razsodbi za to določenih štirih komisarjev dati določeno vsoto denarja, dati svoje mojstrsko kosilo in nato vsako četrletje prispevati v skrinjo 15 krajcarjev, in to znotraj omejitve devete točke.

7. Kamnoseški ali zidarski pomočnik naj vsako četrletje nameni bratovščini en groš, prav tako pa naj se obnaša v skladu z redom, v nasprotnem primeru bo kaznovan.

8. Vsi mojstri in vajenci, ki bivajo zunaj Ljubljane v obsegu tri do štiri milje, naj se štirikrat na leto zberejo pri glavnem cehu. Na telovo se morajo zbrati okoli bratovščinske skrinje, iti k maši in biti pri ustaljeni procesiji. Mojster, ki ne izostane zaradi božje sile ali z dovoljenjem da to se ne pojavi, mora plačati v bratovščinsko skrinjo kazen 30 krajcarjev, pomočniki pa 15 krajcarjev. Bratovščini se sv. Rešnjega Telesa naj dajo mojstri en funt rumenega voska, pomočniki pa pol funta. Od tega jih lahko oprostita le božja sila, veliko uboštvo ali drugi tehtni vzroki. Na ta dan naj se da miloščina iz bratovščinske skrinje ubogim ljudem, preden pa tistim, ki so bili včlanjeni v kamnoseško in zidarsko bratovščino.

9. Mojstri in pomočniki, ki bivajo v oddaljenih mestih in trgih in so včlanjeni v bratovščino, so dolžni, da pridejo na telovo v Ljubljano h glavni bratovščini. Tistim, ki jih to potovanje nadležno in bi zahtevalo izdatke, bo bratovščina to spregledala. Ti morajo doma opraviti dolžno pobožnost, poslati pa morajo v glavno skrinjo in bratovščinsko puščo v Ljubljani mojster 30 krajcarjev, pomočnik 15 krajcarjev, v 5. členu navedeni mojstri pa nekaj manj. Enkrat v treh letih pa se morajo zbrati vsi mojstri in pomočniki tukaj na naveden dan ali vsaj od vsake četrti mojster in dva pomočnika. Če pa kakšen mojster ali pomočnik ne bi mogel dati v tem redu navedenega denarja, naj mu s tem prizanesejo. Tisti navadni zidarji, o katerih je govor v 5. členu in so od Ljubljane oddaljeni 4 do 3 milje, so oproščeni, da se pojavijo tukaj, obvezno pa morajo dati v skrinjo svojo pristojbino.

10. Mojster lahko zadrži pri sebi svojega vajenca, ki naj bi postal kamnosek, pet let, tistega, ki naj bi postal zidar, pa tri leta. Pred začetkom učne dobe mojster vajenca ne sme zadržati pri sebi več kot štirinajst dni. Ko se vajenec pri cehovskem mojstru izuči, mu ta mora podeliti učno pismo, in to pri odprti glavni skrinji v Ljubljani. Vajenec se mora v učni dobi dobro obnašati do svojega mojstra in pomočnikov zelo spoštljivo, poslušno, zoper njih ne sme zlobno govoriti, njegova naloga je slediti mojstru v vseh stvareh, obnašati se spoštljivo, zvesto in potrpežljivo in opraviti svoje delo brez kakršnihkoli ugovorov. Vajenec naj se izogiba pitju, kockanju in

podobnim igram. Tako se bo razvijal v boljšega človeka in bo voden od mojstra. Če se bo grdo obnašal, ga čaka groba in stroga kazen. Tudi če bi bil že na koncu svoje učne dobe, ga cehovski načelnik lahko izključi iz bratovščine. V času učne dobe vajenec ne sme zapustiti mojstra, če pa to stori, torej pobegne, ga ne sme sprejeti nihče drug.

11. Vsak kamnoseški mojster ima lahko tri pomočnike, zidar ali zidarski mojster pa kolikor jih potrebuje in zmore. Zidarski mojster ima lahko toliko učencev, kolikor jih potrebuje, kamnoseški pa ima lahko na enkrat le enega vajenca. Šele ko je prvi vajenec pri njem že tri leta, lahko k sebi vzame drugega.

12. Vajenec, ki je bil pošten, vzoren in se je dobro obnašal, se vsako nevednostih pa se je učil pri mojstru, ki ni bil vključen v ceh, ne more biti v bratovščini ali cehu, dokler se ne uči po mnenju cehovskega mojstra in mojstrov nekaj časa pri rednem mojstru in se o tem dogovori z bratovščino.

13. Mojstri naj se ne žalijo in javno obrekujejo med seboj. Tistega, ki bi to vseeno počel, naj kaznujeta cehovski načelnik in ceh. Če želi iti pomočnik na dopust, naj to stori na dan sv. Gregorija ali sv. Mihaela. V času dopusta se ne sme zaposliti ali izpopolnjevati pri drugem mojstru, lahko le potuje. Če pa bi se mu pripotoval tuji pomočnik in ne bi mogel dobiti dela, se mu da iz skrinje pomoč za hrano

14. Mojstri naj si med seboj ne prevzemajo dela. Če ima mojster do naročnika še terjatve, naj noben drug mojster pri njem ne dela, dokler ne poravna prejšnjih mojstrov, dokler jim ne plača ali zagotovi plačila. V primeru, ko gre za osebe visokega stanu, je treba ohraniti razsodnost. Mojster, ki bi deloval proti tej točki, mora oškodovanemu mojstru povrniti škodo, bo pa tudi kaznovan glede na stanje stvari.

15. V tej deželi Kranjski ne sme opravljati obrti mojster, ki ni bil redno pri skrinji tukaj v Ljubljani ali ni bil z njenim dovoljenjem sprejet za mojstra. Kdor dela proti temu, se izključi iz bratovščine in je slepar in motilec. Pri njem se tudi ne more zaposliti noben pošten pomočnik. Če pa pomočnik, ki je pri takem mojstru, na zahtevo bratovščine noče oditi od njega, se ga izključi iz bratovščine ne ne more biti priznan za rednega. V primeru, da pomočniki ni vedel, da je delal pri lažnem mojstru, se mu to ne šteje v slabo.

16. Mojstra, ki se obnaša nespodobno nečastno, zapravlja, dela škodo ženi in otrokom, ne opravlja dolžnosti in dan običajne krščanske spovedi in obhajila in opušča pridige in poslušanje božje besede, naj cehovski mojster najprej posvari, da se poboljša, če pa se ne poboljša, ga kaznuje bratovščina in tretjič, če ni nobenega poboljšanja, se ga spozna za nečastnega in se ga izključi iz bratovščine in noben pomočnik mu ne sme pomagati.

17. Mojstru, ki je včlanjen v to bratovščino in je časten, spoštovan in dobrega vedenja in je zaradi požara, dolge bolezni ali druge nesreče, kar se lahko zgodi po božji odločitvi, zašel v revščino in po pogubo in se mu ne more pomagati, naj se da za življenjsko stisko pomoč iz bratovske skrinje, in ko bo po dobrosrčnosti Boga ozdravel, bo to posojilo vrnil. Če pa bo v resnični umrl in ne bo nič zapustil, se mu to spregleda.

18. O prošnji za izvajanje rokodelskih del, kakor se to običajno imenuje, morajo drug drugega obvestiti pred cehovskim mojstrom javno in nikjer drugje, če je to rokodelstvo odobreno in dovoljeno.

19. Dogovorjeno je, da mora dati vsak mojster svojemu pomočniku plačilo glede na opravljeno delo, pridnost in obrtno izkušnost, kakor tudi glede na čas v razlikovanjem boljših in slabših let, da more ostati in shajati. Pomočniki ne smejo svoje plače zapravljati in niti z zahtevki ni zvišanjem plače biti mojstru nadležni, dela odbijati in s tem mojstra oškodovati. Pomočniki, ki tako delajo, bodo kaznovani po sklepu bratovščine.

20. Kadar mojster ali pomočnik, ki je bil vključen v to bratovščino in ni nič zapustil, se takega obrtniškega tovariša krščansko pokoplje iz blagajne in vsi tukaj prisotni mojstri in pomočniki ga pospremijo na zadnjo pot.

21. Kadar mojster zaupa delo polirju, mora ta delo zvesto in pridno opravljati. Skrbeti mora, da bodo njemu podrejeni pridno delali, da ne bo nobenega preklinjanja Boga in nečistosti. Vsi pomočniki naj bodo svojemu mojstru vedno zvesti in poslušni, v odsotnosti mojstra pa morajo biti poslušni polirju. Živijo naj v spoštovanju Boga, k maši naj hodijo vsako nedeljo in ob svetih praznikih.

22. Noben podmojster ali pomočnik naj ne zaničuje mojstrovega dela ali izdelka, še predvsem pa ne pred naročnikom. Izkazuje naj pozornost in ljubezen do mojstra, tako kot mojster do svojega podmojstra ali pomočnika. Kdor se prekrši, je izključen iz bratovščine ali kaznovan, prizadetemu mojstru pa se da zadostno zadoščenje.

23. Noben pomočnik ne more imeti zahtev, držati se mora tega reda v vseh točkah in ga izpolnjevati, sicer je odstavljen. Pomočnika, ki ima zahteve do nepoštenih mojstrov in je bil prej po posvarjen, pa še je delal, se ne trpi v bratovščini.

24. Pomočnik mora prositi za delo mojstra, v njegovi odsotnosti pa polirja. Sam od sebe se ne sme vlačiti okrog na delavni čas in tednu, posebno pa ne v ponedeljek, da ne sme razsipati nekoristno denarja in zapravljati dela in s tem zaupanja in vere v mojstra, da se naročnik jezil in bi zaradi tega ukrepal, takega pomočnika je treba pri prvem prekršku očetovsko posvariti, drugič mu je treba ostro predočiti njegovo motenje in cehovski mojster ga more kaznovati. Ostro se kaznuje pomočnike, ki se jih ne pregovori in ovirajo delo mojstra.

25. Če bi pomočnik vedel kaj nedostojnega o svojem mojstru, mora to takoj naznaniti cehovskemu načelniku, ki po tem mojstra kaznuje. Enako velja tudi za pomočnike. Če bi želel pomočnik drugemu kaj podtakniti ali ga kakorkoli prizadeti, mora le-ta to sporočiti naslednjo nedeljo ali praznik svojemu mojstru. Spor lahko rešuje mojster sam, lahko pa se obrne na cehovskega načelnika, da izreče primerno kazen. Pomočnik naj bo pri tem le kaznovan, ne pa izključen iz delavnice, saj ga naročnik potrebuje pri svojem delu.
26. Pomočnik lahko odide od mojstra ali mojstrice ali pa vzame dopust, če ga nihče ne toži, še prej pa mora poravnati vse dolgove.
27. Če pomočnik, ki je vključen v bratovščino, obuboža, pa ne zaradi slabega življenja ali zapravljanja, ampak zaradi nesreče, ali če zboli zaradi preizkušnje Boga, se mu da za vzdrževanje iz bratovščinske puščice, in ko ozdravi, to pomoč vrne. Če pa tega ne stori, ga je treba kjerkoli in vsak čas terjati in ga se občutno kaznovati.
28. Če umre pomočnik iz te bratovščine, se tisto, kar ostane od plačila pogreba, maš in dolgov, izroči njegovim svojcem proti potrdilu, če pa svojca ne bi bilo tu in ne bi prišel v letu dni ali ne bi hotel z zapuščino razpolagati, potem da cehovski mojster to zapuščino bratovščini, premičnine proda, denar pa da v bratovščinsko puščico ter o tem poda obračun.
29. Vsi šušmarji, motilci in drugi neizkušeni, tudi v našo bratovščino ne vključeni ljudje, pogosto delajo v mestih, samostanih, gradovih in župnijah nove zgradbe ali stare popravljajo in s tem prevzemajo delo bolj izkušenim. Zaradi svoje neizkušenosti in nevednosti mnogokrat naredijo grobe in velike napake, tako da je treba tako spačeno in neprikladno stavbo z velikimi stroški in v veliko škodo naročnika podreti. Tudi rezane kamne je treba popolnoma spremeniti ali na novo narediti in tako ti ljudje zelo zavajajo in ogoljufajo ne le naročnike, ampak tudi samostane, gradove, župnije in podružnične cerkve. Ko jim naročniki nasedejo, ti šušmarji včasih tudi kar izginejo, poštenim in izkušenim mojstrom pa odžirajo kruh. Če se tak šušmar in motilec pojavi v mestih, predmestjih, trgih, samostanih, gradovih, župnijah ali kjer koli, je treba obvestiti bratovščino, gosposka pa ga mora odstraniti in mu prepovedati delo. Delo mora proti kazni ustaviti. Če se postopek ponovi, mu vzamejo orodje in ga še občutno kaznujejo. Od tega dobi polovico gosposka, drugo polovico pa bratovščina.

Če je red primeren času in ostalim obrtniškim redom, sta dala svoje mnenje deželni glavar in deželni vicedom na Kranjskem. Notranjeavstrijski tajni svetniki so se 8. julija 1676 o njem posvetovali in ga potrdili po njihovem opolnomočju cesarja in deželnega kneza. Kamnoseki in zidarji naj se tega reda držijo in naj ga izvajajo. Vsem oblastnikom ukazujejo, da kamnoseke in zidarje na Kranjskem ščitijo, kdor bi delal proti, bo prišel v nemilost in bo kaznovan. V potrditev tega pisma je red pečaten s cesarskim visečim pečatom.

Izdano na gradu Ebersdorf 6. oktobra 1676.

Christoph von Abele

VIRI IN LITERATURA

BRAS, Ljudmila. 1988. Rokodelstvo in obrt. Sprehod skozi čas. https://www.etno-muzej.si/files/etnolog/pdf/0350-0330_50_51_bras_rokodelstvo.pdf Pridobljeno: 28. 1. 2025.

BLAZNIK, Pavel. O cehih na Slovenskem. Ljubljana: Muzejsko društvo v Škofji Loki. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-A3OHW9J6/a872f4b7-53ff-4732-9df1-f8cab8fc0e01/PDF> Pridobljeno: 10. 1. 2025.

DOLNIČAR, Janez Gregor. 2003. Zgodovina ljubljanske stolne cerkve. Uredila Ana Lavrič. Ljubljana: Založba ZRC. ISBN - 961-6358-70-7

FERLE, Mojca idr. 2018. Zgodovina Ljubljane. Od kolišč do zelene prestolnice. Ljubljana: Mestni muzej Ljubljana, Muzej in galerije mesta Ljubljane. ISBN - 978-961-6509-57-2

GESTRIN, Ferdo idr. 1984. Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo: gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani. Ljubljana: Zgodovinsko društvo. COBISS.SI-ID: 14905857

GOLOB, Nataša. 2011. Umetnostna zgodovina. Učbenik za umetnostno zgodovino v gimnazijskem izobraževanju, srednjem tehniškemu oz. strokovnem izobraževanju in poklicnem tehniškem izobraževanju. Ljubljana: DZS. ISBN - 978-961-02-0178-6

KEMPERL, Metoda in VIDMAR, Luka. 2014. Barok na Slovenskem. Sakralni prostori. Ljubljana: Cankarjeva založba. ISBN - 978-961-282-021-3

KEMPERL, Metoda idr. 2007. Baročna Ljubljana. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. ISBN 978-961-6037-55-6

KLEMENČIČ, Matej. 2013. Beneško baročno kiparstvo v Ljubljani. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-PYG0DBWY/437deeee-3579-48f4-b3ac-19d6bb6424d6/PDF> Pridobljeno: 10. 10. 2024.

KLEMENČIČ, Matej. 1998. Francesco Robba in beneško baročno kiparstvo v Ljubljani. Ljubljana: Rokus. ISBN - 961-209-062-9

LAVRIČ, Ana (ur.). Pot po baročni Ljubljani, virtualna razstava sakralnih spomenikov, april 2012, URN: <http://barok.zrc-sazu.si> Pridobljeno: 1. 3. 2025.

LISAC, Ljubomir Andrej: Cussa, Mihael (?–1699). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi162810/#primorski-slovenski-biografski-leksikon> Izvirna objava v: *Primorski slovenski biografski leksikon: 3. snopič Bor - Čopič, 1. knjiga*. Uredniški odbor Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 1976. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi162810/> Pridobljeno: 10. 10. 2024.

MIHELIČ, Darja. 1996. Meščan sem. Iz življenja srednjeveških mest. Ljubljana: Mihelič in Nešovič. ISBN - 961-6183-09-5

POLAJNAR FRELIH, Nataša. 1992. O problemu avtorstva marmorne plastike na oltarjih Cussove kamnoseške delavnice. Zbornik za umetnostno zgodovino (Nova vrsta). Letnik 28, številka 28. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-FK1WARWT/aef3aa5e-381b-44a0-8034-c5eab9b81001/PDF> Pridobljeno: 21. 1. 2025.

POLAJNAR FRELIH, Nataša. 1999. Rokodelski red ljubljanskih kamnosekov in zidarjev iz leta 1676. Kronika I-2. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-VE3TZDNU> Pridobljeno: 12. 1. 2025.

POLAJNAR FRELIH, Nataša. 2001. Baročni črni oltarji ljubljanskih kamnoseških delavnic. Stična: Slovenski verski muzej. ISBN - 961-90664-1-3

RESMAN, Blaž. 1995. Barok v kamnu. Ljubljansko kamnoseštvo in kiparstvo od Mihaela Kuše do Francesca Robbe. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU. ISBN - 961-90125-8-5

ŠTIH, Peter, SIMONITI, Vasko, VODOPIVEC, Peter. 2016. Slovenska zgodovina: od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja. Ljubljana: Modrijan založba. ISBN - 978-961-241-971-4

VALVASOR, Janez Vajkard. 2018. Slava vojvodine Kranjske. Ljubljana: Mladinska knjiga. ISBN - 978-961-01-4455-7